

۱۰۱۲۷۲

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ ایران اسلامی

طرح جمهوریّت در زمان رضاخان و بازتاب آن

بوسیله‌ی:

رضا معینی رودبالی

استاد راهنما:

دکتر عزت‌الله نودری

اسفند ۸۶

۱۰۱۳۷۲

کتابخانه تخصصی تاریخ ایران اسلامی

۱۳۸۷ / ۱۵ / ۲۲

به نام خدا

« طرح جمهوریت در زمان رضاخان و بازتاب آن »

به وسیله‌ی:

رضا معینی رودبالی

پایان نامه

ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از
فعالیت های تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته‌ی:

تاریخ

از دانشگاه شیراز

شیراز

جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی شده توسط کمیته پایان نامه با درجه: *م*
دکتر عزت‌الله نوذری ، دانشیار بخش تاریخ (رئیس کمیته)
دکتر محمد مهدی مرادی خلج ، استادیار بخش تاریخ
دکتر محمدعلی رنجبر، استادیار بخش تاریخ

اسفند ۱۳۸۶

تقدیم به:

وجود معطر **مادر** عزیزم که مهربانیها و فداکاریهایش بی‌مانند و صدای
قلب تپنده‌اش، گوش نوازترین طنین زندگی‌ام است.
و به مهربان **پدرم** که آینه دلسوزی و خانواده دوستی است و هر چه
دارم از اوست.

سپاسگزاری

اینک که این پژوهش به انجام رسیده بر خود واجب می دانم سپاسگزاری قلبی خود را از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر عزت الله نوذری (استاد راهنما) به خاطر راهنماییهای خردمندانه ایشان ابراز نمایم. ایشان در تمام مراحل انجام این پژوهش از هیچگونه کمک و تشویقی دریغ نکردند.

تقدیر از یاری و مشورتهای سودمند استادان ارجمند دکتر محمد مهدی مرادی خلج و دکتر محمد علی رنجبر (اساتید مشاور) بایسته است.

از استاد گرامی دکتر عبدالرضا نداف که قبول زحمت کرده، در جلسه دفاع به عنوان نماینده تحصیلات تکمیلی دانشگاه حضور به هم رسانیدند نیز تشکر می نمایم.

چکیده

طرح جمهوریت در زمان رضاخان و بازتاب آن

به وسیله

رضا معینی

تاریخ سیاسی معاصر ایران طی دو دهه آغازین قرن بیستم شاهد وقوع رویدادهای مهمی بوده است: استقرار نظام مشروطیت در ایران، امضای قرارداد ۱۹۰۷م/۱۲۸۶ش بین روسیه و انگلیس، حمله لیاخوف روسی به مجلس و فرارسیدن دوران استبداد صغیر، فتح تهران و اعاده مشروطیت، وقوع جنگ جهانی اول و اشغال ایران، قرارداد ۱۲۹۸ش/۱۹۱۹م کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ش/۱۹۲۰م، تلاش برای استقرار نظام جمهوری در واپسین ماههای ۱۳۰۳ش/۱۹۲۳م تا ۱۳۰۴ش/۱۹۲۵م و سرانجام خلع احمد شاه از سلطنت توسط رضاخان و تأسیس سلسله پهلوی از مهمترین رخدادهای سیاسی این مقطع از تاریخ سیاسی معاصر ایران به شمار می‌رود. که هنوز تحلیلی منسجم و همه جانبه پیرامون ارتباط آن حوادث با یکدیگر انجام نشده است. بنابراین ضرورت انجام پژوهشی مستقل پیرامون جمهوری خواهی که در اواخر سلطنت احمدشاه به وقوع پیوست همچنان وجود دارد.

این پایان‌نامه در نظر دارد سیر و سرانجام جمهوری خواهی را در نه فصل و به شرح ذیل مورد بررسی قرار دهد: فصل نخست شامل مقدمه و بررسی روند تحقیق است.

فصل دوم، تحت عنوان درآمدی بر مفهوم جمهوریت و سیر آن در اندیشه سیاسی غرب، به بررسی زمینه تاریخی بحث می‌پردازد.

فصل سوم، به پیشینه جمهوریخواهی در ایران ونحوه ورود تفکر جمهوریخواهی به ایران از آغاز قرن نوزدهم و فرایند آن در تاریخ معاصر ایران قبل از طرح آن توسط رضاخان سردار سپه می‌پردازد.

فصل چهارم، به علل ورود رضاخان به صحنه سیاسی ایران و بررسی زمینه‌های شکل‌گیری قدرت‌یابی رضاخان در تاریخ معاصر ایران از کودتای ۱۲۹۹ تا نخست‌وزیری وی می‌پردازد.

فصل پنجم، تحت عنوان مجلس پنجم و جنبش جمهوریخواهی به تلاشهایی که سردار سپه و حامیان وی برای استقرار جمهوریت در ایران، همچنین در مورد ترکیب سیاسی و حزبی این مجلس و احزابی که برای رسیدن به منافع حزبی خود به جدال و کشمکش برخاستند، می‌پردازد.

در فصل ششم مواضع روشنفکران معاصر این جنبش اعم از موافق و مخالف و اقداماتی که آنها در جهت استقرار یا عدم استقرار این جنبش انجام دادند مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

در فصل هفتم مواضع روحانیون معاصر این جنبش در چهار مبحث: مدارس و جمهوریت، علمای قم و جمهوریت، علمای عتبات و جمهوریت و علمای پایتخت و جمهوریت مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل هشتم، مواضع دول خارجی را که مقارن با این جنبش در ایران حضور داشتند مورد بررسی قرار داده است از آنجایی که این دول بیگانه قطعاً در ایران در تحصیل منافع خود تلاش بی‌دریغی انجام می‌دادند بنابراین هر کدام از آنها در مقابل این جنبش و قائد آن سردار سپه مواضع گوناگونی گرفتند.

سرانجام در فصل نهم که آخرین فصل پایان‌نامه می‌باشد به فرجام جمهوری رضاخانی و پیامدهای آن پرداخته شده است که نهایتاً باعث استقرار سلطنت پهلوی در ایران گردید.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول : کلیات

۱-۱-مقدمه	۲
۲-۱-اهمیت و ضرورت تحقیق	۵
۳-۱-پیشینه تحقیق	۵
۴-۱-روش تحقیق	۵
۵-۱-اهداف و پرسشهای تحقیق	۶
۶-۱-فرضیه های تحقیق	۶
۷-۱-معرفی و نقد منابع	۶

فصل دوم: در آمدی بر مفهوم جمهوریت و سیر آن در اندیشه سیاسی غرب

۱-۱-واژه جمهوری (معنای لغوی و اصطلاحی)	۱۲
۲-۱-سیر مفهوم جمهوری در اندیشه سیاسی غرب	۱۵
۱-۲-۱-رهیافت (نگرش) افلاطونی	۱۵
۲-۲-۱-رهیافت رومی (سیسرونی)	۱۶
۳-۲-۱-رهیافت مدرن	۱۷
۴-۲-۱-رهیافت پست مدرن	۱۷

فصل سوم: پیشینه جمهوری خواهی در ایران

۱-۳-جمهوری خواهان قبل از عصر مشروطیت	۲۰
۲-۳-جمهوری خواهان عصر مشروطیت	۲۸
۳-۳-جمهوری خواهان بعد از عصر مشروطیت	۳۳
۱-۳-۳-میرزا کوچک خان جنگلی و جمهوریت	۳۴
۲-۳-۳-شیخ محمد خیابانی و جمهوریت	۳۶
۳-۳-۳-کلنل محمدتقی خان پسیان و جمهوریت	۳۷
۴-۳-۳-ابوالقاسم لاهوتی و جمهوریت	۳۷
۵-۳-۳-حزب کمونیست های جوان و جمهوریت	۳۸
۶-۳-۳-دیگر جمهوری خواهان بعد از مشروطیت	۴۰

فصل چهارم: علل ورود رضاخان به صحنه سیاسی ایران

- ۴-۱- ظهور رضاخان ۴۲
- ۴-۲- صعود رضاخان به قدرت و نقش نیروهای داخلی در قدرت‌یابی وی ۴۶
- ۴-۳- نقش بریتانیا در قدرت‌یابی رضاخان ۴۸
- ۴-۴- نقش روسیه در قدرت‌یابی رضاخان ۴۹

فصل پنجم: مجلس پنجم و جنبش جمهوری خواهی

- ۵-۱- عوامل و زمینه‌های شکل‌گیری اندیشه جمهوری خواهی در اذهان جمهوری خواهان در سال ۱۳۰۲ شمسی ۵۱
- ۵-۲- انتخابات مجلس پنجم و مداخله دولت سردار سپه در امر انتخابات ۵۶
- ۵-۳- ترکیب سیاسی و حزبی نمایندگان مجلس پنجم ۶۰
- ۵-۴- رسیدگی به اعتبارنامه‌ها و تلاش برای تصویب طرح جمهوریت ۶۴
- ۵-۵- تلاش‌ها و تحرکات جمهوری طلبان برای استقرار جمهوری رضاخانی ۶۹

فصل ششم: مواضع روشنفکران در قبال جنبش جمهوری خواهی

- ۶-۱- مقدمه ۱۰۷
- ۶-۲- مواضع روشنفکران موافق جنبش جمهوری خواهی ۱۰۸
- ۶-۲-۱- سوسیالیستها (طرفداری سلیمان میرزا اسکندری) ۱۰۸
- ۶-۲-۲- علی دشتی و جمهوریت ۱۰۹
- ۶-۲-۳- روزنامه حبل المتین کلکته و جمهوریت ۱۱۰
- ۶-۲-۴- حسین کاظم زاده ایرانشهر و جمهوریت ۱۱۶
- ۶-۲-۵- مشفق کاظمی و جمهوریت ۱۲۱
- ۶-۳- مواضع روشنفکران مخالف جنبش جمهوری خواهی ۱۲۲
- ۶-۳-۱- ملک الشعراء بهار و جمهوریت ۱۲۲
- ۶-۳-۲- میرزاده عشقی و جمهوریت ۱۲۳

فصل هفتم: مواضع روحانیون در قبال جمهوری رضاخانی

- ۷-۱- مقدمه ۱۲۹
- ۷-۲- مواضع مدرس در قبال جنبش جمهوری خواهی ۱۳۰

- ۳-۷-مواضع علمای قم در قبال جنبش جمهوری خواهی.....۱۳۶
- ۴-۷-مواضع علمای عتبات در قبال جنبش جمهوری خواهی.....۱۴۰
- ۵-۷-مواضع علمای پایتخت در قبال جنبش جمهوری خواهی.....۱۴۹

فصل هشتم: مواضع دول خارجی در قبال جمهوری رضاخانی

- ۱-۸-بریتانیا و جنبش جمهوری خواهی۱۵۴
- ۲-۸-روسیه و جنبش جمهوری خواهی۱۶۲

فصل نهم: فرجام جمهوری خواهی رضاخان سردار سپه و پیامدهای آن در روند

تاریخ معاصر ایران

- نتیجه گیری۱۸۹
- منابع و مأخذ۱۹۳

فصل اول

کلیات

۱- کلیات

۱-۱- مقدمه

کودتای ۱۲۹۹ هـ. ش از جمله نقاط عطف تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود. این کودتا زمینه صعود تدریجی رضاخان سردار سپه را به مراحل بالای قدرت و سرانجام اضمحلال سلسله ۱۴۰ ساله قاجار فراهم نمود. رضاخان که گامهای صعود به قدرت و تشکیل سلسله پهلوی را به عنوان یک سرباز صرف آغاز نموده بود؛ بعد از کودتای ۱۲۹۹ هـ. ش تمام تلاش خود را برای رسیدن به رأس قدرت آغاز نمود. با تحقق کودتا رضاخان در اولین دولتی که به ریاست سیدضیاءالدین طباطبایی تشکیل گردید، در ابتدا از طرف دولت کودتا به فرماندهی قوای قزاق منصوب گردید. رضاخان که به این منصب قانع نبود جاه طلبانه و با قلدری وزیرکی هر چه تمامتر مازور مسعودخان کیهان وزیر جنگ کابینه سیدضیاء را از کار برکنار نمود و سیدضیاءالدین را وادار نمود تا وزارت جنگ را به رضاخان واگذار نماید.

رضاخان از اقدامات نسنجیده سیدضیاءالدین طباطبایی و عدم همراهی وی با احمد شاه قاجار استفاده کرد و با همراهی با احمد شاه زمینه‌های سقوط دولت سیدضیاء را فراهم نمود و بعد از سقوط سیدضیاء در تمام کابینه‌های بعدی همچنان توانست وزارت جنگ را در اختیار خویش قرار دهد.

رضاخان که به مقام وزارت جنگ قانع نبود، سرانجام با حمایت و همکاری احزاب و مشاوران خویش در مجلس و خارج از آن زمینه سقوط کابینه‌های مختلف را فراهم نمود تا اینکه سرانجام مقام نخست‌وزیری را نیز به چنگ خویش درآورد.

رضاخان بعد از رسیدن به مقام نخست‌وزیری اینک تا رسیدن به رأس قدرت و اضمحلال قاجاریه یک گام بیشتر فاصله نداشت؛ اما برای حذف نهایی سلسله قاجار و در رأس آن احمدشاه با مانعی به نام قانون اساسی مشروطیت مواجه بود. زیرا قانون اساسی مشروطیت سلطنت را در اعقاب و خاندان قاجار موروثی نموده بود و رضاخان بدون نادیده گرفتن قانون اساسی مشروطیت و رأی مجلس شورای ملی نمی‌توانست به اضمحلال قاجاریه خاتمه دهد. بنابراین درصدد برآمد تا با همفکری و همراهی مشاورانش با استقرار اندیشه جمهوری‌خواهی که اینک به یک موج مسلط جهانی تبدیل شده بود به هدف خود جامه عمل بپوشاند بعد از جنگ جهانی اول و شکست آلمان در این جنگ و اعلام اصول چهارده‌گانه ویلسون رئیس‌جمهور وقت آمریکا که به موجب یکی از این اصول حق تعیین سرنوشت ملتها را به خود آنها محول

نموده بود، و موجی از جمهوری خواهی در کشورهای جهان نظیر آلمان، اتریش بوجود آمد که در رأس بیشتر آنها نظامیان قرار داشتند.

همچنین با وقوع انقلاب اکتبر در سال ۱۹۱۷ در روسیه و سرنگونی دولت تزاری روسی توسط بلشویکها در این کشور یک جمهوری شورایی بوجود آمد. با توجه به اصل تحبیب قلبی که دولت جدید بلشویکی در قبال کشورهای تحت سلطه و مستعمره سابق روسیه تزاری اعمال نمود، نظام سلطنتی را با یک چالش اساسی مواجه نمود و موجی از جمهوری خواهی در ایران تحت تأثیر انقلاب اکتبر روسیه بروز نمود.

در این زمان که کشور ایران به خاطر فقدان یک دولت مرکزی قدرتمند در آشفتگی و هرج و مرج سیاسی به سر می برد موجی از نیروهای گریز از مرکز در کشور بوجود آمد، و هر کدام از این نیروها شعار جمهوری خواهی را جهت تغییر نظام سیاسی کشور پیشه خویش قرار داده بودند.

رضاخان که خود قبل از کودتای ۱۲۹۹ ه. ش جنبشهای جمهوری طلبی، نظیر جنبش کلنل محمدتقی خان پسیان در خراسان، لاهوتی و خیابانی در تبریز و ... را سرکوب نموده بود اینک درصدد بود تا با استفاده از اندیشه جمهوری خواهی بساط قاجاریه را برچیده و خود در رأس قدرت قرار گیرد.

در جریان این جنبش اقشار مختلف کشور به گونه های متفاوت موضعگیری نمودند. در رأس این جریان روشنفکران که به دو بخش موافق و مخالف تقسیم شده بودند نیز موضعگیری خاص خود را داشتند. روشنفکران موافق طرح جمهوریت، از آنجایی که این جنبش را باعث تمرکز قدرت مرکزی در کشور و ایجاد اصلاحات و نوسازی به سبک غرب می دانستند به شدت از آن حمایت نمودند. از سوی دیگر روشنفکران مخالف چون این جنبش را زمینه ای برای ایجاد دیکتاتوری مستبد رضاخان و از بین رفتن آمال و اهداف انقلاب مشروطه می دانستند با آن به مخالفت برخاستند.

رضاخان در آن روزگار نزد روشنفکران مخالف به عنوان یک مهره انگلیسی شناخته شده بود. بنابراین حمایت او از جمهوری خواهی، خواه ناخواه آن روشنفکران را به جمهوری خواهی نیز بدبین ساخت آنها جمهوری خواهی را یک نقشه انگلیسی برای چاپیدن و تحت سلطه قرار گرفتن ایران قلمداد کردند، حال آنکه به هیچ وجه چنین نبود. اما همین امر از بزرگترین عوامل شکست جنبش جمهوری خواهی بود.

مخالفت و نارضایتی علمای مذهبی نیز از بزرگترین عوامل شکست جنبش جمهوری خواهی بود. علما که بعد از تحقق جمهوری ترکیه شاهد محو قدرت روحانیون توسط آتاتورک بودند، بنابراین تحت تأثیر تجربه جمهوری در ترکیه به مخالفت هر چه تمامتر با این جنبش پرداختند و از آنجایی که جمهوریت را در تباین با شریعت می دیدند با بسیج کردن مردم و به عنوان سخنگوی آنها نقش زیادی در حذف نهایی جمهوریت ایفا نمودند. آنچه که

مسلم است رضاخان جمهوری خواه نبود. او فقط و فقط به موقعیت و قدرت خود می‌اندیشید. با این حال او در این گام خود به هیچ وجه تحت تأثیر انگلیسیها و مجری اراده آنها نبود.

انگلیسیها چون تصور می‌کردند که استقرار جمهوریت در ایران موجب پیدایی هرج و مرج سیاسی و به خطر انداختن حوزه‌های نفتی می‌شود و همچنین باعث نفوذ هر چه بیشتر شوروی در ایران از طریق جمهوری‌های مجاور ایران می‌گردد و نهایتاً به برهم خوردن موازنه سیاسی در منطقه می‌انجامد به مخالفت با آن پرداختند.

روسها نیز در این زمان ، چون جمهوری رضاخانی را یک ۴ نقشه ضدانگلیسی از سوی رضاخان می‌دانستند و معتقد بودند که با تحقق جمهوریت در ایران بساط امپریالیسم غرب برچیده خواهد شد و ایران به یک نظام نیمه بورژوازی ارتقا خواهد یافت از آن حمایت نمودند. جنبش جمهوری‌خواهی شکست خورد. ولی رضاخان همچنان به عنوان مقتدرترین رجل سیاسی بر صحنه سیاست باقی ماند و بالاخره در سال ۱۳۰۴ شمسی به عنوان پادشاه ایران و موسس سلسله پهلوی- و نه به عنوان رئیس جمهور- بر آریکه قدرت تکیه زد. این در حالی بود که در کشورهای دیگر سلسله‌های پادشاهی برافتاده و جای خود را به نظامهای نوین سیاسی سپرده بودند. اما ایران مجبور شد همچنان تا پنجاه و سه سال بعد سلطنتی باقی بماند. در طول این دوران ایرانیان مجبور شدند که بر دیکتاتوری رضاخان و پسرش گردن نهند!

۲-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق

اهمیت و ضرورت این تحقیق از اینجا مشخص می‌شود که با بررسی مسأله جمهوری خواهی برخی از مسائل و حوادث تاریخ معاصر ایران به چالش کشیده می‌شود. از جمله حوادث مربوط به کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ و یا براندازی حکومت قاجار. به عبارت روشن‌تر با بررسی مسأله جمهوری خواهی می‌توان نگرش بهتری از حوادث قبل و بعد از این رویداد بدست آورد. بنابراین تحقیق پیرامون جمهوری خواهی رضاخان به درک بهتر تاریخ معاصر ایران کمک می‌کند. همچنین این تحقیق میزان گرایش جامعه ایران را به تفکرات جدید حکومتی نشان می‌دهد. زیرا جمهوری خواهی اولین بار در تاریخ ایران مطرح می‌شود. در حالی که تاریخ چند هزار ساله ایران با نظام سلطنتی عجین بود.

۳-۱- پیشینه تحقیق

در ارتباط با موضوع جمهوری خواهی رضاخان هیچگونه تحقیق و رساله مستقلی نوشته نشده است، هر چند که کتابی تحت عنوان جمهوری خواهی در ایران توسط آقای غلامحسین مصلی‌نژاد تألیف گردیده، ولی دید ایشان دیدی کلی است و به طور بسیار اجمالی و مختصر به موضوع جمهوری رضاخانی پرداخته است. البته در کتابهای تاریخ معاصر در مورد جمهوری خواهی رضاخان و شرایط سیاسی-اجتماعی و اقتصادی در آن روزگار مطالبی ذکر شده است. هر چند پژوهشگران داخلی و خارجی در کتب خود از زوایای گوناگون به این قضیه پرداخته‌اند، اما این تحقیق با بررسی تمام حوادث آن جریان سیاسی و به چالش کشیدن نظرات محققین داخلی و خارجی دیدگاه جدیدی را مطرح می‌نماید.

۴-۱- روش تحقیق

روش تحقیق در این رساله، کتابخانه‌ای و اسنادی است. در این راستا ابتدا اطلاعات مربوطه گردآوری شد. از آنجایی که نخستین کتابهای منتشره در عصر حادثه برای این پایان نامه در حکم اسناد درجه یک بوده، فیش برداری از آنها به همراه تحقیقات معاصر انجام گرفت، همچنین اسنادی که در این برهه زمانی از سوی گروههای مخالف و موافق جمهوریت رد و بدل می‌شده است، مورد استفاده قرار گرفت. در واقع این اسناد به روشن شدن زوایای تاریک این پژوهش کمک زیادی نمود.

در نهایت براساس فرضیه‌ها و سئوالات تحقیق، به تجزیه و تحلیل، استنباط و استنتاج تاریخی اقدام شد.

۱-۵- اهداف و پرسش‌های تحقیق

هدف از این تحقیق شناسایی هویت جمهوری مطرح شده از سوی رضاخان و مواضع اتخاذ شده از سوی اقشار مختلف جامعه از جمله روشنفکران و علما و شناسایی مبانی موافقت یا مخالفت آنان با طرح مذکور است.

بر این اساس پرسش‌های زیر مطرح شده است.

۱- انگیزه‌های جمهوری‌خواهی رضاخان در ایران چه بوده است؟

۲- نوع جمهوری مورد نظر او کدامیک از انواع جمهوری‌ها بوده است؟

۱-۶- فرضیه‌های تحقیق

۱- انگیزه رضاخان از مطرح نمودن اندیشه جمهوری‌خواهی کسب قدرت و خلع خاندان

قاجار بود.

۲- جمهوری مورد نظر او جمهوری اقتدارگرا بود.

۱-۷- معرفی و نقد منابع

به طور کلی منابع این پژوهش به روش‌های گوناگون از جمله موارد ذیل قابل تقسیم بندی است:

الف) خاطرات کارگزاران و دولتمردان داخلی در دوره تحول نظام سیاسی

ب) خاطرات و سفرنامه‌های سفیران، کارداران و مستشاران خارجی در دوره تحول نظام

سیاسی

پ) رجال بلندپایه نظامی و فرماندهان ارتش.

ت) مطبوعات.

ث) اسناد.

الف) خاطرات کارگزاران و دولتمردان داخلی در دوره تحول نظام سیاسی

شرح زندگانی من

مستوفی در کتاب سه جلدی شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه رویکردی واقع بینانه و قضاوتی نسبتاً بی‌طرفانه از رخداد‌های این دوره پرتنش ارائه کرده است. نگارش تفصیلی و پرداختن به زوایای گوناگون و گاه تحلیل آنها بر قوت کار افزوده است.

خاطرات و خطرات

خاطرات و خطرات اثر مخبرالسلطنه هدایت می‌باشد که بعدها در خدمت رضاشاه قرار گرفت و به کارگزاران و مجریان تحت فرمان او بدل شد. کتاب او با توجه به سابقه طولانی فعالیت‌های اجرایی نگارنده، هم درباره ناتوانی احمدشاه در پاسداری از نظام مشروطه و هم حرکتهایی چون جنبش جمهوریخواهی قابل توجه است. بی‌تردید از نقاط ضعف این کتاب تلاش نویسنده برای تبرئه خود در جریان برخی از رخدادهاست.

حیات یحیی

یحیی دولت‌آبادی در اثر چهارجلدی خود «حیات یحیی» نگرش متمایل به سردار سپه را بازتاب می‌دهد. جلد چهارم این کتاب که صرفاً به تحولات سیاسی-اجتماعی ایران در سالهای پس از جنگ جهانی اول پرداخته است، بی‌تردید از منابع اصلی و انکارناپذیر این دوره است. حضور نگارنده در کانون تحولات آن روزگار و جایگاهش در نظام سیاسی ایران بویژه نزدیکی او به سردار سپه - به عنوان یکی از مشاوران اصلی و مورد اعتماد رضاخان - از اهمیت این اثر حکایت می‌کند. گزارشهای تفصیلی و دقیق او از فعالیت‌های کابینه‌ها، مجلس، نخبگان سیاسی، سردار سپه، احمدشاه قاجار و نیز جنبش جمهوری خواهی و تغییر سلطنت شایسته تحسین است. با این همه دیدگاههای او نسبت به رضاخان باید با احتیاط مورد مطالعه قرار گیرد.

تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران یا انقراض قاجاریه

بهار بی‌تردید فعالترین سخنگوی جریان مخالف [جمهوری خواهی] بود. او از بارزترین شاعران، روزنامه‌نگاران، سیاستمداران، روشنفکران، نویسندگان و نمایندگان مجلس شورای ملی در دوران پرتلاطم تحول نظام سیاسی ایران به شمار می‌رود. اثر جاودانه، مستدل و بی‌مانند او به نام «تاریخ مختصر احزاب سیاسی یا انقراض قاجاریه» با توجه به ویژگی‌های شخصیتی و نیز توانمندی‌های فکری و سیاسی نگارنده آن از مهمترین منابع دوره یاد شده است و از آنجا که بر بخش عظیمی از ناگفته‌ها و زوایای تاریک آن روزگار پرتو افکنده، کتاب او منبعی بی‌همتا است. این اثر هم از دغدغه‌های فکری روشنفکران اقتدارگرا و تجددگرایان و هم از مبانی فکری تحول نظام سیاسی ایران با توجه به زمینه‌های اجتماعی پذیرش دیکتاتوری تجددخواه و انفعال سیاسی نخبگان و نهادهای مستقر سخن گفته است. هنر بزرگ او این است که به شکلی بی‌طرفانه، راهکارها، راهبرها و برنامه‌های هواداران تغییر نظام سیاسی را برملا ساخته و به همان نسبت از ضعف و ناکارآمدی طرفداران و مدافعان نظم موجود (که خود از جمله آنها بود) داد سخن رانده است.

علاوه بر این بهار در این اثر دو جلدی خود تحولات و رخدادهای سیاسی - اجتماعی این عهد را به تفصیل به بحث گذاشته و از زوایای مختلف آنها را منعکس کرده است.

خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صد ساله

حسن اعظام قدسی مؤلف این کتاب که آن را در دو مجلد نگارش نموده، اطلاعات ذی‌قیمتی از تحولات قبل و بعد از مشروطه بویژه در دوره تحول نظام سیاسی بدست داده است. از آنجایی که نگارنده از هواداران پرشور سردار سپه و کارگازان تغییر سلطنت از قاجاریه به پهلوی بود، کتاب او درباره اجتماعات مدرسه نظام و تحركات طرفداران رضاخان حائز اهمیت است و با توجه به همین ملاحظات رعایت جوانب احتیاط درباره این کتاب ضروری است.

خاطرات سلیمان بهبودی

از گروه هواداران سردار سپه که مستقیم یا غیرمستقیم در فرایند تغییر نظام سیاسی ایران و اعتلای رضاخان به عالیترین مقامات اجرایی و سیاستهای کشور تلاش می‌کردند، می‌توان به طیف گسترده‌ای از فعالان سیاسی، رهبران احزاب، نمایندگان مجلس و روشنفکران این دوره اشاره کرد. در رأس همه خاطرات سلیمان بهبودی پیشکار مخصوص رضاخان شایسته یاد آوری است. گزارشهای موجز، اما دقیق او که به سبک تقویم نگارانه نگارش یافته و نیز اطلاعات دقیقی که از فعالیتهای سردار سپه ارائه می‌دهد از اهمیت این اثر و احاطه آن برحوزه‌های گوناگون دلالت دارد. اما شیفتگی تا سر حد ستایش او به رضاخان از ضعفهای این کتاب خاطرات می‌باشد.

پنجاه و پنج

علی دشتی از نویسندگان و تجددگرایان این عهد است که شیفته نوسازی به سبک غرب بود. او در کتاب پنجاه و پنج گزارشهای دقیقی از ملاقات‌های خود با احمدشاه، رضاخان و برخی چهره‌های موثر این دوره و نیز از مبانی فکری جنبش جمهوری خواهی که خود از گردانندگان آن بود ارائه می‌دهد و درست همین موضوع از نقاط قوت این اثر است.

ب) خاطرات و سفرنامه‌های سفیران، کارداران و مستشاران خارجی در

دوره تحول نظام سیاسی

مأموریت آمریکاییها در ایران

سفرنامه‌ها و خاطرات سفیران، مستشاران و کارداران خارجی نیز بخش عمده‌ای از منابع اصلی دوره تحول نظامی - سیاسی ایران را شکل می‌دهند که با رویکردی نسبتاً متفاوت به رخدادهای ایران نگریسته‌اند. این شخصیت‌ها اغلب به مسائل و عواملی اشاره کرده‌اند که در منابع داخلی نشانی از آنها نیست.

میلیسیپو مستشار مالی آمریکا که در رأس هیأتی از کارشناسان آمریکایی برای سازماندهی امور اقتصادی ایران به کشور دعوت شد، گزارشهای دقیق و مفصلی از ابعاد گوناگون اقتصاد ایران و نیز قابلیت‌ها و توانمندیهای آن و همچنین بحران و آشفتگی امور مالی بدست می‌دهد و از این زاویه بسیاری از تحولات سیاسی آن روز ایران از جمله جنبش جمهوری خواهی، وضعیت ارتش ایران، دست اندازیهای سردار سپه به سازمان‌های مالی و نیز اقدامات و عملکرد هیأت خود را به تفصیل مورد بررسی و ارزیابی قرار داده است.

غرب و شوروی در ایران

ژرژ لنچافسکی نویسنده این کتاب محقق و مورخی از کشور لهستان است که سالهای دراز در منطقه خاورمیانه اقامت نموده و چند سال نیز در ایران به سر برده است. سمت رسمی او وابستگی مطبوعاتی سفارت لهستان در ایران بود و چون مردی محقق و اهل مطالعه و دوستدار تاریخ بود، در کنار کارهای اختصاصی و شغلی خویش به مطالعه در اوضاع و احوال ایران و جمع آوری اسناد و مدارک لازم برای تحقیقات خویش پرداخت، که حاصل این مطالعات و تحقیقات کتابهایی است که به رشته تحریر در آورده و یکی از آنها همین کتاب می‌باشد. لنچافسکی به سبب مسئولیت و شغل مطبوعاتی خود که ایجاب می‌نمود با طبقات مختلف مردم تماس نزدیک داشته باشد، به خصوص مراودات و ارتباطات روزمره او با خبرنگاران و مسئولین مطبوعاتی ایران و با جمعیتها، احزاب، دسته‌های متشکل و متفرق او را قادر ساخت که با طرز تفکر و تلقی اقشار مختلف ملت ایران آشنایی وسیعی حاصل کند و به کنه تحولات سیاسی و گاه روزمره و ناپایدار دولتها وقوف یابد و از جریانها و موضوعات پشت پرده اطلاع حاصل نماید. نویسنده در آغاز این کتاب خلاصه‌ای از فعالیت‌های کمونیستی در ایران و قفقاز و آسیای مرکزی را شرح داده، به روابط شوروی و ایران در دوران رضاشاه اشاره نموده و فعالیت‌های سایر کشورها از قبیل آلمان و انگلستان را در ایران مورد بحث قرار داده و سپس اوضاع سیاسی ایران و رقابت قدرتهای بزرگ در ایران را در سالهای جنگ جهانی دوم تشریح کرده است.

از آنجایی که این کتاب به بازتاب مواضع و دیدگاههای دول خارجی در قبال تحولات ایران پرداخته است، بنابراین می‌تواند در روشن شدن زوایای تاریک جریان جمهوری خواهی و به خصوص نقش شوروی سابق در قبال این جریان مؤثر باشد.

پ) رجال بلند پایه نظامی و فرماندهان ارتش

خاطرات نخستین سپهبد ایران

گروه دیگری از آثار با رویکردی نظامی به تحولات سیاسی ایران در برهه یاد شده نگریسته‌اند، نویسندگان این منابع از فرماندهان ارتش و یا دارای مسئولیتهای نظامی بودند. برجسته‌ترین و جنجالی‌ترین آنها سپهبد احمد امیر احمدی است. او در خاطرات نخستین سپهبد ایران ضمن مروری کوتاه به برخی رخدادهای سیاسی، به نقش آفرینی و تحرکات سیاسی ارتش نوین در دفاع مقتدرانه از رضاخان و عملکرد وی اشاره دارد که بلافاصله در پی هر شکست یا استعفا با هدف اعتلای سردار سپه و بازگشت احترام آمیزش به جایگاه پیشین و تسخیر سنگرهای جدید صورت می‌گرفت.

ت) مطبوعات

روزنامه‌ها و مطبوعات در ردیف آخرین منابع قرار دارند. در سالهای پس از مشروطه و بویژه در دوران تحول نظام سیاسی ایران، با گستردگی و تنوع فراوانی از روزنامه‌ها، و رویارویی مستقیم آنها با مسائل سیاسی روز که با افشاگریها، نقادیها، تحلیل‌ها و تفسیرهایی همراه بود، تا حدی ابعاد پیچیده این دوره را روشن کردند. روزنامه‌های ستاره ایران، شفق سرخ و قرن بیستم از این دسته‌اند.

در دوره مورد بحث روزنامه‌های ستاره ایران و شفق سرخ به عنوان سخنگویان اصلی جریان جمهوری خواهی به قلمفرسایی شدیدی جهت استقرار این جریان و رسیدن سردار سپه به رأس قدرت پرداختند، و در مقابل روزنامه‌های قرن بیستم نسیم صبا، و ... به عنوان سخنگویان جریان مخالف جمهوری خواهی به ادعای خویش درصدد تبیین ماهیت واقعی این جریان برای افکار عمومی برآمدند.

همچنین باید از نشریات تجددگرایان این عهد که بی‌تردید نقش تعیین کننده‌ای در فرایند تحولات اجتماعی-سیاسی این دوره ایفا کرده‌اند نام برد. مجلاتی چون ایرانشهر، نامه فرنگستان، آزادی شرق که در حقیقت سخنگوی جریان رو به رشد و متفکر سال‌های پس از جنگ جهانی اول محسوب می‌شدند و به مثابه نظریه پردازان تغییر نظام سیاسی و معماران فکری نوسازی و مدرنیسم دوره رضاشاه نقش آفرینی کردند. اما نباید فراموش کرد که نقطه آسیب پذیری آنها رویگردانی از نظم مستقر بود.

ث) اسناد

در نهایت باید از اسناد نام برد. اسناد یکی از پایه‌های اساسی هر تحقیق تاریخی است. در این پایان نامه نیز سعی شده تا حد امکان از اسناد مربوط به این جریان تاریخی در روشن شدن زوایای تاریک آن استفاده شود.

فصل دوم

درآمدی بر مفهوم جمهوری و سیر
مفهوم جمهوری در اندیشه سیاسی غرب